

ΜΑΡΙΟΣ ΧΑΤΖΟΠΟΥΛΟΣ*

ΕΘΝΟΣ ΚΑΙ ΕΘΝΙΚΙΣΜΟΣ

ΣΥΝΟΠΤΙΚΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ ΕΝΟΣ ΣΥΓΧΡΟΝΟΥ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΥ ΔΙΑΛΟΓΟΥ

Σκοπός αυτού του άρθρου είναι να προσφέρει μια αδρή εικόνα του σύγχρονου επιστημονικού διάλογου και των ποικίλων προσεγγίσεων για το Έθνος και τον Εθνικισμό. Παρουσιάζονται οι υπάρχουσες προσεγγίσεις ομαδοποιημένες κατά σχολές, καταγράφονται τα γενικά χαρακτηριστικά που δομούν τη θέση της κάθε σχολής και εντοπίζονται τα δυνατά και τα αδύνατα σημεία της. Η συνύπαρξη διαφορετικών απόψεων, που αφορμώνται από διαφορετικές θεωρητικές αφηρησίες και καταλήγουν σε εξίσου διαφορετικές ερμηνείες, υπογραμμίζει τον πλουραλισμό της σχετικής συζήτησης αλλά, παράλληλα, καταδεικνύει και τα αδιέξοδά της. Η παρουσίαση κλείνει με τις προοπτικές που διαμορφώνονται σε σχέση με τη συζήτηση και το αντικείμενό της, εντάσσοντας τη μεν συζήτηση σε ένα ευρύτερο μεθοδολογικό πλαίσιο, το δε αντικείμενο σε ένα πραγματολογικό πλαίσιο με αναφορά στις διαδικασίες της παγκοσμιοποίησης.

Όταν οι Ευρωπαίοι του 19ου αιώνα χαρακτήριζαν την εποχή τους «εποχή των εθνών» δεν είχαν άδικο: ήταν τότε που τα αναδυόμενα έθνη-κράτη και τα διαδοχικά εγχειρήματα «εθνικής ολοκλήρωσης» τους θα άλλαζαν τον χάρτη της γηραιάς ηπείρου μια για πάντα. Όμως, η εποχή κατά την οποία τα πολυεθνικά αυτοκρατορικά μορφώματα του παρελθόντος θα κατέρρεαν οριστικά, η αρχή της αυτοδιάθεσης θα γινόταν ορίζουσα των διεθνών σχέσεων και το έθνος-κράτος ο βασικός πρωταγωνιστής στη διεθνή σκηνή, έμελλε να είναι μάλλον ο επόμενος αιώνας. Γιατί, κατά τον 20ό αιώνα, τα ιδανικά του Εθνικισμού, όπως η κρυστάλλωση του αισθήματος του συνανήκειν με εγκόσμια κριτήρια, το πρόταγμα της συλλογικής χειραφέτησης και αυτονομίας, η λατρεία της ιδιαιτερότητας, η

* Ο Μάριος Χατζόπουλος είναι υποψήφιος διδάκτορας του London School of Economics και υπότροφος του Ιδρύματος Ωνάση.

εξιδανίκευση του κοινού παρελθόντος και η πολιτικοποίηση του πολιτισμού, σάρωσαν τις πέντε ηπείρους του πλανήτη. Τώρα, πλέον, δεν ήταν ο χάρτης της Ευρώπης που άλλαζε ο Εθνικισμός, ήταν ο χάρτης του κόσμου.

Είναι λοιπόν ο Εθνικισμός ο παράγοντας εκείνος που οδηγεί τα ανθρώπινα σύνολα να οργανώνονται σε έθνη; Αυτό είναι ένα καλό ερώτημα για να αρχίσει ένας επιστημονικός διάλογος. Σκοπός αυτού του άρθρου είναι να αποτελέσει μια συνοπτική επισκόπηση των ποικίλων και, ενίοτε, αλληλοαναιρούμενων προσεγγίσεων που συγκροτούν τον επιστημονικό διάλογο για το Έθνος και τον Εθνικισμό. Είναι γεγονός ότι η περιπλοκότητα του αντικειμένου και η ποικιλία των απόψεων που έχουν διατυπωθεί δεν ευνοούν μια τέτοια σύνοψη. Συνεπώς, ο ανήσυχος αναγνώστης θα πρέπει να καταφύγει στα εγχειρίδια που αξιοποιήθηκαν εδώ και, κυρίως, στα έργα των ίδιων των θεωρητικών.¹ Για περαιτέρω μελέτη παρατίθεται στο τέλος συμπληρωματική βιβλιογραφία μαζί με ένα συγκεκριμένο πίνακα ο οποίος διευκολύνει την έποψη της ποικιλίας των προσεγγίσεων. Το πεδίο που οριοθετεί ο εν λόγω διάλογος δεν περικλείει, συνήθως, προσεγγίσεις κανονιστικού χαρακτήρα (π.χ., νομικές ή φιλοσοφικές). Το παρόν άρθρο θα ακολουθήσει τη σύμβαση αυτή. Ένα άλλο χαρακτηριστικό στοιχείο είναι το ότι η γλώσσα διεξαγωγής του διαλόγου είναι κυρίως η αγγλική.² Τέλος, πρέπει να σημειωθεί ότι η πρόσληψη της προβληματικής και των βασικών θεωρητικών σχημάτων της συζήτησης από την πλευρά των ελλήνων μελετητών θα μπορούσε κάλλιστα να αποτελέσει αντικείμενο ξεχωριστής διαπραγμάτευσης και, ως εκ τούτου, εκφεύγει από τα όρια αυτού του άρθρου.

1. Κύρια βοηθήματα για το άρθρο υπήρξαν τα παρακάτω εγχειρίδια τα οποία καλύπτουν σε πολύ ικανοποιητικό βαθμό τη συζήτηση γύρω από το αντικείμενο: A.D. Smith, *Nationalism and Modernism: A Critical Survey of Recent Theories of Nations and Nationalism*, Routledge, Λονδίνο-Νέα Υόρκη 1998· A.D. Smith, *Nationalism: Theory, Ideology, History*, Polity Press, Cambridge 2001 (ευσύνοπτη μορφή του προηγούμενου), και U. Özkirimli, *Theories of Nationalism*, Macmillan, Λονδίνο 2000. Πολύ χρήσιμο φάνηκε και το A.S. Leoussi (επιμ.), *Encyclopaedia of Nationalism*, Transaction Pub., New Brunswick NJ. 2001. Σε σχέση με τους θεωρητικούς που αναφέρονται περαιτέρω, γίνεται παραπομπή στα πλέον αντιπροσωπευτικά ή/και πρόσφατα έργα τους ενώ, όταν υπάρχει, παρατίθεται μέσα σε αγκύλες και η ελληνική μετάφραση.

2. U. Özkirimli, *Theories of Nationalism*, ό.π., σ. 7.

1. ΠΕΔΙΟ

Για τους περισσότερους ανθρώπους σήμερα το Έθνος δεν αποτελεί πρόβλημα – ιδιαίτερα δε όταν το υπό συζήτηση έθνος είναι αυτό στο οποίο οι ίδιοι ανήκουν. Κατά κανόνα, το Έθνος θεωρείται δεδομένο για τον κάθε λαό και ταυτόχρονα εκλαμβάνεται ως κάτι αδιάστατο, άχρονο, αμετάβλητο, με έναν λόγο, α-ιστορικό. Όπως συνήθιζε να λέει στα μαθήματά του ο ίδιος ο E. Gellner, «σήμερα κάποιος έχει ένα έθνος ακριβώς όπως έχει ένα χέρι ή ένα πόδι». Από την άλλη πλευρά, η κοινή αυτή αντίληψη, την ίδια στιγμή που καταξιώνει το Έθνος, απαξιώνει τον Εθνικισμό: συνήθως, με τον όρο αυτό αναφερόμαστε σε βίαια αποσχιστικά κινήματα ή σε κάποια μορφή ακροδεξιάς πολιτικής, εξισώνοντας έτσι το πολυδιάστατο αυτό φαινόμενο με τις πιο ακραίες εκφάνσεις του. Στην πρώτη περίπτωση, την περίπτωση του Έθνους, πρόκειται για μια παρεξήγηση διότι η προσεκτική ιστορική έρευνα δείχνει ότι το Έθνος κάθε άλλο παρά α-ιστορικό είναι. Απεναντίας, πρόκειται για ένα κοινωνικό φαινόμενο που έχει συγκεκριμένες διαδικασίες σχηματισμού και ανάπτυξης, άρρηκτα συνδεδεμένο με εξίσου συγκεκριμένα ιστορικά συμφραζόμενα. Στη δεύτερη περίπτωση, την περίπτωση του Εθνικισμού, πρόκειται για μια παρερμηνεία η οποία αγνοεί όχι μόνο την ιδεολογική πολυμορφία που εμφανίζει το φαινόμενο στο ιστορικό επίπεδο, αλλά και την (εγγενή) αντινομία των κοινωνικών λειτουργιών του στο συγχρονικό επίπεδο: από τη μια πλευρά ο Εθνικισμός χωρίζει και καταστρέφει και, από την άλλη, νοσηματοδοτεί, κινητοποιεί και συσπειρώνει.

Η συνειδητοποίηση της προαναφερθείσας παρεξήγησης από την πλευρά της επιστημονικής κοινότητας, κάτω από την καταλυτική επίδραση του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου και ιδιαίτερα της απο-αποικιοποίησης κατά τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες, οδήγησε στην έναρξη της ακαδημαϊκής ενασχόλησης με το αντικείμενο και στη θεμελίωση του σχετικού επιστημονικού διαλόγου. Η αναγνώριση της προαναφερθείσας παρερμηνείας καθώς και η βαθύτερη μελέτη του αντινομικού χαρακτήρα του ίδιου του Εθνικισμού οδήγησαν, από την άλλη πλευρά, στην ωρίμανση του διαλόγου από τη δεκαετία του 1980 και εξής. Σήμερα πλέον το Έθνος και ο Εθνικισμός έχουν συγχροτηθεί σε αυτόνομο πεδίο συστηματικής ανάλυσης. Δυστυχώς δεν υπάρχει μέχρι στιγμής μια ενιαία και ολοκληρωμένη θεωρία που να καλύπτει κανονιστικά και να δεσμεύει με την ισχύ

της το πεδίο. Υπάρχουν όμως συγκεκριμένα ερωτήματα που το οριοθετούν : τι είναι το Έθνος και τι ο Εθνικισμός; Ποια είναι η μεταξύ τους σχέση; Πότε και πώς δημιουργούνται; Μια πρόσθετη δυσκολία είναι ότι δεν έχουμε κοινά αποδεκτούς ορισμούς που να απαντούν τουλάχιστον στο πρώτο από τα ερωτήματα. Σε σχέση με τον τρέχοντα επιστημονικό διάλογο, ίσως αρκεί να ειπωθεί γενικά ότι ο Εθνικισμός κατανοείται κυρίως ως ιδεολογία ενώ το Έθνος κυρίως ως μορφή συλλογικής ταυτότητας. Οι απαντήσεις στα δύο άλλα ερωτήματα δομούν διαφορετικές μεταξύ τους προσεγγίσεις, οι οποίες μπορούν να κατηγοριοποιηθούν σε σχολές.

2. ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

α. Νεωτεριστές

Η σχολή που εγκαινίασε τον επιστημονικό διάλογο για το Έθνος και τον Εθνικισμό³ και, κατά ένα μεγάλο μέρος, διατηρεί ακόμη τη δεσπόζουσα θέση σε αυτόν είναι οι Νεωτεριστές (Modernists). Οι Νεωτεριστές υποστηρίζουν ότι το Έθνος είναι γέννημα των δύο τελευταίων αιώνων και θρέμμα του Εθνικισμού. Είναι, λοιπόν, ο Εθνικισμός ο παράγοντας εκείνος που δημιουργεί τα Έθνη και όχι το αντίστροφο. Ο Εθνικισμός είναι μια νεωτερική ιδεολογία η οποία αναδύεται στη σχισμή που αφήνει πίσω της η διάβρωση των παραδοσιακών βεβαιοτήτων και η αποσύνθεση του ιστού των προβιομηχανικών κοινωνιών. Σχετίζεται γενεσιουργικά με τους οικονομικούς, πολιτικούς και ιδεολογικο-πολιτισμικούς μετασχηματισμούς που επιβάλλει η νεωτερικότητα καθώς και με τα λειτουργικά, εξουσιαστικά ή εν γένει κοσμοθεωρητικά ζητούμενά τους.

Το πόσο πρόσφατα είναι τα έθνη στο ιστορικό προσκήνιο δεν δηλώνεται μόνο από την ανάλυση του ιδεολογικού πλαισίου που τα εξέθρεψε, φανερώνεται και από τα ίδια τα δομικά τους γνωρίσματα: τον μαζικό τους χαρακτήρα, την κεντρική πολιτική εξουσία και την κοσμική θεμελίωσή της, τη μαζική εκπαίδευση και κουλτούρα που μοιράζονται τα μέλη τους – γνωρίσματα πρακτικά ακα-

3. Με τις πρωτοποριακές για την εποχή τους συμβολές των H. Kohn και K. Deutsch κατά τις δεκαετίες του 1940 και του 1950, αντίστοιχα. Βλ. ενδεικτικά: H. Kohn, *The Idea of Nationalism*, [1944], Collier-Macmillan, Νέα Υόρκη 1967, και K. Deutsch, *Nationalism and Social Communication*, [1953], MIT Press, Νέα Υόρκη 1966.

τόρθωτα (αν όχι, εντελώς αδιανόητα) στις παραδοσιακές κοινωνίες. Το πρώτο κοινό χαρακτηριστικό, λοιπόν, που διακρίνει τις νεωτεριστικές προσεγγίσεις είναι η αιτιακή σχέση νεωτερικότητας και Εθνικισμού/Εθνους. Το δεύτερο κοινό χαρακτηριστικό είναι ο (άλλοτε περισσότερο κι άλλοτε λιγότερο εμφανής) ματεριαλισμός των προσεγγίσεων αυτού του είδους, δηλαδή η θεώρηση ότι η ανάπτυξη και αναπαραγωγή των ιδεών καθυποτάσσεται στις υλικές αναγκαioότητες του κοινωνικού βίου – άρα στοιχεία όπως ο πολιτισμός και η πολιτισμική ταυτότητα δεν μπορούν να νοηθούν έξω από συγκεκριμένα κοινωνικο-οικονομικά πλαίσια που, με τη σειρά τους, δομούν εξίσου συγκεκριμένες πολιτικές δομές και διαδικασίες. Από τα προηγούμενα απορρέει το τρίτο κοινό χαρακτηριστικό, η έννοια της κατασκευής. Στον βαθμό που το Έθνος είναι ένα νεωτερικό μόρφωμα το οποίο υπηρετεί κοινωνικές ανάγκες άρρηκτα συνυφασμένες με τη σύγχρονη εποχή και τις επικρατούσες κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες –υποστηρίζουν οι προσεγγίσεις αυτές–, οι εν λόγω ανάγκες οφείλουν όχι μόνο να αντανακλούν βασικά λειτουργικά ζητούμενα των σύγχρονων βιομηχανικών κοινωνιών, αλλά και να ανταποκρίνονται σε συγκεκριμένες κοινωνικές επιδιιώξεις των κυρίαρχων στρωμάτων. Μέσα σ' αυτά τα πλαίσια, τα έθνη, εν τέλει, είναι εφευρήματα που υπηρετούν κοινωνικά συμφέροντα και διευκολύνουν πολιτικές ελέγχου των μαζών από τις ελίτ. Η ιδιαιτερότητα της ταυτότητας που αξιώνουν δεν είναι πάρα ένα ακόμη ιδεολόγημα κατασκευασμένο στα «εργαστήρια» της κοινωνικής μηχανικής και το σύνολο των τελετουργικών και συμβολικών πρακτικών που την τροφοδοτούν και την αναπαράγουν, δεν είναι τίποτε άλλο από ad hoc επινοημένες παραδόσεις.⁴ Η οπτική αυτή προϋποθέτει, τις περισσότερες φορές, μια μηχανιστική/εργαλειακή (instrumentalist) προσέγγιση του φαινομένου: τα αισθήματα των κατώτερων στρωμάτων θεωρούνται ως παθητικά φορτία που μπορούν να ενεργοποιηθούν και να κατευθυνθούν από τις ελίτ.

Οι προσεγγίσεις της νεωτεριστικής σχολής είναι κοινωνικο-οικονομικές (T. Nairn, E. Hobsbawm),⁵ πολιτικές (J. Breuilley, M. Mann,

4. E. Hobsbawm - T. Ranger (επιμ.), *Invention of Tradition*, Cambridge University Press, Cambridge 1983.

5. T. Nairn, *The Break-up of Britain*, New Left Books, Λονδίνο 1977· E. Hobsbawm, *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality*, Oxford University Press, Οξφόρδη 1992 [*Έθνη και Εθνικισμός από το 1780 μέχρι σήμερα: Πρόγραμμα, Μύθος, Πραγματικότητα*, μτφρ.: Χρ. Νάντρις, Καρδαμίτσα, Αθήνα 1994].

A. Giddens)⁶ και κοινωνικο-πολιτισμικές (E. Gellner, E. Kedourie, B. Anderson, M. Hechter, M. Hroch).⁷ Η προσφορά τους δεν είναι μικρή: δείχνοντας πόσο καινοφανή είναι στο ιστορικό προσκήνιο φαινόμενα και μορφώματα τα οποία η κοινή αντίληψη θεωρούσε ως φυσικά και ιστορικά δεδομένα, προίκισαν τις κοινωνικές επιστήμες με ένα νέο πεδίο ανάλυσης. Επίσης, φώτισαν ένα μεγάλο μέρος από τις πραγματικές συνθήκες γένεσης και ανάπτυξης του εθνικού φαινομένου διερευνώντας τον ρόλο των γραφειοκρατικών μηχανισμών του κράτους και των ελίτ. Όμως, το μεγάλο πρόβλημα των Νεωτεριστών είναι η αδυναμία τους να εξηγήσουν ικανοποιητικά, μακριά από αναγωγιστικές ή μηχανιστικές απλουστεύσεις, την επιδημική διάδοση του Έθνους και τη πυρετώδη «γοητεία» που (επιμένει να) ασκεί ο Εθνικισμός σε ευρύτατα πληθυσμιακά σύνολα ανεξαρτήτως γεωγραφίας και πολιτιστικών καταβολών.⁸

β. Αρχεγονιστές και Παλαιϊστές

Οι Αρχεγονιστές (Primordialists) και οι Παλαιϊστές (Perennialists)⁹ αποτελούν την αντίθεση της νεωτεριστικής θέσης, είναι όμως σχολές διακριτές μεταξύ τους. Οι αρχεγονιστικές προσεγγίσεις υποστηρίζουν ότι τα έθνη είναι αρχέγονα και, κατά μια έννοια, «φυσικά»¹⁰

6. J. Breuilly, *Nationalism and the State* [1982], Manchester University Press, Manchester 1993· M. Mann, *The Sources of Social Power: the Rise of Classes and Nation-states 1760-1914*, τόμ. II, Cambridge University Press, Cambridge 1993· A. Giddens, *The Nation-State and Violence*, Polity Press, Cambridge 1985.

7. E. Gellner, *Nations and Nationalism*, Blackwell, Οξφόρδη 1983 [*Έθνη και Εθνικισμός*, μτφρ.: Δ. Λαφαζάνη, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1992]· E. Kedourie, *Nationalism*, Hutchinson, Λονδίνο 1960· B. Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origins and Spread of Nationalism*, [1983], Verso, Λονδίνο 1991 [*Φαντασιακές Κοινότητες: Στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του Εθνικισμού*, μτφρ.: Π. Χαντζαρούλα, Νεφέλη, Αθήνα 1997]· M. Hechter, *Containing Nationalism*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2000· M. Hroch, *Social Preconditions of National Revival in Europe: a Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations*, Cambridge University Press, Cambridge 1985.

8. Με την αξιοσημείωτη εξαίρεση της συμβολής του B. Anderson, *Imagined Communities...*, ό.π.

9. Την απόδοση του όρου «Perennialism (-ists)» στα ελληνικά ως «Παλαιϊσμός (-ιστές)» τη χρωστώ στον τέως συνάδελφό μου στο μεταπτυχιακό πρόγραμμα Πολιτική Επιστήμη & Κοινωνική Θεωρία του Παν/μίου Αθηνών, Μ. Κωστάκη.

10. Η έννοια της «φυσικότητας» του έθνους είναι βασικό χαρακτηριστικό της

συλλογικά μορφώματα. Θεωρώντας τον Εθνικισμό ως το νεότερο, ιδεολογικό επιφαινόμενο ενός αρχέγονου μορφώματος, του Έθνους, αποπειρώνται να αναλύσουν την εθνική ταυτότητα πάνω στη βάση των προ-εθνικών εθνοτικών ομάδων (ethnic groups) και των συλλογικών ταυτίσεων που τις συνέχουν (ethnicity).

Οι αρχεγονιστικές προσεγγίσεις διακρίνονται σε δύο τάσεις: πρώτον την κοινωνιοβιολογική τάση (P. van den Berghe) που θεωρεί ότι το Έθνος είναι μια εκτεταμένη οικογένεια τα μέλη της οποίας προέρχονται από την ίδια γονιδιακή δεξαμενή και αναγνωρίζονται μεταξύ τους μέσω κοινών πολιτισμικών στοιχείων¹¹ και, δεύτερον, την πολιτισμική τάση (E. Shils, C. Geertz) σύμφωνα με την οποία οι σύγχρονες συλλογικές ταυτίσεις εθνικού τύπου εδράζονται σε πολυδύναμα και αρχέγονα αισθήματα αφοσίωσης – αισθήματα που εκπορεύονται από πολιτισμικά δεδομένα της κοινωνικής συνύπαρξης όπως η φυλή, η γλώσσα, η θρησκεία, ο τόπος και το έθιμο.¹²

Οι αδυναμίες της σχολής αυτής δεν είναι λίγες – ας μείνουμε στην πλέον προφανή: οι προσεγγίσεις αυτές μάλλον «επιστημονικοποιούν», χωρίς παράλληλα να αποδομούν κριτικά, τις θέσεις των ίδιων των εθνικιστών, με αποτέλεσμα να κληρονομούν από τις τελευταίες εγγενείς περιγραφικές και αναλυτικές αδυναμίες που σίγουρα δεν προσιδιάζουν στον επιστημονικό λόγο (έλλειψη εμπειρικών δεδομένων, αποκοπή του αντικειμένου από τα ιστορικο-κοινωνικά του συμφραζόμενα, κ.ά.). Όμως, η αρετή τους έγκειται στην ανθρωπολογία τους: τούτες οι προσεγγίσεις προσπάθησαν πρώτες να ερμηνεύσουν τα φαινόμενα πάνω στη βάση των συλλογικών αισθημάτων και των παντοδύναμων ροπών τους και όχι μόνο στο επίπεδο της ιδεολογίας και των μηχανισμών παραγωγής της.

Το Έθνος προηγείται του Εθνικισμού και για τους Παλαιϊστές. Η σχολή αυτή δέχεται ότι ο Εθνικισμός είναι μία νεότερη ιδεολογία και το Έθνος ένα παλαιότατο μόρφωμα, όμως κατά κανένα

ίδιας της εθνικιστικής σκέψης. Τα έθνη εκλαμβάνονται ως οργανικά μέρη μιας αρχέγονης φυσικής πραγματικότητας (με τη ρουσσώϊκη έννοια του αδιάφθορα αρχέγονου) που προϋπάρχει όλων των κατοπινών εξελίξεων και επιτευγμάτων.

11. P. van den Berghe, «Race and Ethnicity: a Sociobiological Perspective», *Ethnic and Racial Studies*, τόμ. 1, τχ. 4, 1978, σ. 401-411.

12. E. Shils, «Primordial Personal, Sacred, and Civil Ties», *British Journal of Sociology*, τόμ. 8, τχ. 2, 1957, σ. 130-145· C. Geertz, *The Interpretation of Cultures: Selected Essays*, Fontana, Λονδίνο 1973.

τρόπο δεν συμφωνεί ότι αυτό το τελευταίο είναι μια αρχέγονη και «φυσική» οντότητα. Αντίθετα, υποστηρίζει ότι το Έθνος είναι ένα παλαιότατο ιστορικό μόρφωμα το οποίο απαντάται σε διάφορες περιόδους της ανθρώπινης ιστορίας. Οι παλαιϊστικές προσεγγίσεις διακρίνονται, και αυτές, σε δύο εκδοχές: σε εκείνη που τονίζει το στοιχείο της συνέχειας (continious perennialism) και προεβείει ότι συγκεκριμένα έθνη έχουν μια μακρά, αδιάκοπη και αδιατάρακτη ιστορία που εκκινεί από την αρχαιότητα ή, συχνότερα, από τον Μεσαίωνα (A. Hastings, L. Greenfeld),¹³ και σε εκείνη που τονίζει το στοιχείο της επαναληπτικότητας (recurrent perennialism) και προεβείει –αφαιρετικά– ότι το Έθνος είναι φαινόμενο που αναδύεται, εξαλείφεται και επανευρίσκεται σε διαφορετικούς τόπους και χρόνους (J. Armstrong).¹⁴ Και οι δύο εκδοχές δίνουν έμφαση στους προϋπάρχοντες εθνοτικούς (ethnic) δεσμούς που σφυρηλατούνται πάνω στους κοινούς μύθους καταγωγής, στους συμβολικούς κώδικες επικοινωνίας, στις ιερές πόλεις-κέντρα, κ.ά. Τα στοιχεία αυτά θεωρείται ότι προσδίδουν συνοχή και δομούν το αίσθημα του συνανήκειν στις προνεωτερικές κοινότητες μέσα στη μακρά διάρκεια του ιστορικού χρόνου.

Οι παλαιϊστικές προσεγγίσεις εμπλουτίζουν το πεδίο αναδεικνύοντας συνέχειες, τομές και επαναληπτικά σχήματα, στοιχεία που με βάση τις προηγούμενες σχολές θα έμεναν είτε αφανή, είτε έωλα. Από την άλλη, όμως, πλευρά δεν μπορούν να προσφέρουν μια πειστική εξήγηση σχετικά με το πώς μπορεί να υφίσταται εθνική συνείδηση σε εποχές και κοινωνίες που δε γνωρίζουν τι είναι απρόσκοπτη επικοινωνία, μαζική εκπαίδευση, ομογενοποιημένη κουλτούρα, κοινά πολιτικά δικαιώματα/καθήκοντα και κοινές αναπαραστές (νοερές ή μη) του συλλογικού «εμείς».

γ. Εθνοσυμβολιστές

Οι Εθνοσυμβολιστές (Ethnosymbolists) επιδιώκουν μια σύνθεση των απόψεων των προηγούμενων σχολών. Συμφωνούν με τους Νεωτεριστές σχετικά με τον ρόλο της νεωτερικότητας στην ανάδυση

13. A. Hastings, *The Construction of Nationhood: Ethnicity, Religion, and Nationalism*, Cambridge University Press, Cambridge 1997· L. Greenfeld, *Nationalism: Five Roads to Modernity*, Harvard University Press, Cambridge MA. 1992.

14. J. Armstrong, *Nations before Nationalism*, University of North Carolina Press, Chapel Hill NC. 1982.

του Έθνους και του Εθνικισμού, διαφωνούν όμως σχετικά με τις προδιαγραφές της «κατασκευής» του πρώτου. Υποστηρίζουν ότι, όντως, ο Εθνικισμός γεννά το Έθνος, αλλά όχι εκ του μηδενός (A.D. Smith). Ο κρίσιμος παράγοντας είναι το απόθεμα μνημών, μύθων, συμβόλων, αξιών και παραδόσεων που διαθέτει ένας δεδομένος πληθυσμός (ή, τουλάχιστον, κάποια τμήματά του) καθώς εισέρχεται στη νεωτερικότητα, στοιχεία που στην ιδανική περίπτωση συνθέτουν μια προ-εθνική μορφή συλλογικής αυτοσυνειδησίας, μια εθνοτική ταυτότητα (ethnic identity) η οποία μορφοποιεί τον πληθυσμό αυτό (ή τα τμήματά του) σε μία προνεωτερική εθνοτική κοινότητα (ethnie).¹⁵ Μέσα στην νεωτερική εποχή, ο Εθνικισμός θα μεταλλάξει την εθνοτική κοινότητα σε εθνική. Η βιωσιμότητα όμως της μετάλλαξης θα κριθεί στο κατά πόσον η νέα, εθνική ταυτότητα θα μπορέσει να πείσει, να συσπειρώσει και να κινητοποιήσει τα μέλη της νέας, εθνικής κοινότητας. Το εγχείρημα αυτό αναλαμβάνει η ιντελιγκέντσια και το εκτελεί μέσω αλληπάλληλων δοκιμών και διορθώσεων: το απόθεμα προνεωτερικών μνημών, μύθων, συμβόλων, αξιών και παραδόσεων επανερμηνεύεται προσεκτικά και διασταυρώνεται έντεχνα με νεωτερικές στοχοθεσίες (πρόοδος, ανεξαρτησία, εκδημοκρατισμός, κλπ.). Άρα, η εθνική ταυτότητα τελικά, δεν είναι παρά ένα αμάλγαμα νεωτερικών και προνεωτερικών στοιχείων και, ως τέτοια, δεν δύναται να είναι ούτε εντελώς νεωτερική ούτε πλήρως επινοημένη εκ των υστέρων, καταλήγει η σχολή αυτή.¹⁶

Γενικά, οι εθνοσυμβολικές προσεγγίσεις εστιάζουν την προσοχή τους στη μακρά διάρκεια, τις προϋπάρχουσες συλλογικές ταυτίσεις, τα μυθικά και εξωλογικά στοιχεία του εθνικιστικού λόγου (discourse) και την αμφίδρομη ιδεο-ληψία μεταξύ ελίτ και κατώτερων στρωμάτων. Επιχειρούν, επίσης, να αναδείξουν τις διαπλοκές μεταξύ του πολιτικού/αστικού (civic) χαρακτήρα των εθνικιστικών προταγμάτων και των πολιτισμικών ροπών των προ-εθνικών, εθνοτικών παραδόσεων, αλλά και να φωτίσουν τα περιοριστικά όρια που θέτουν οι τελευταίες στις «κατασκευαστικές» καινοτομίες των ελίτ (J. Hutchinson).¹⁷ Το αναλυτικό πλεονέκτημα των προσεγγ-

15. A.D. Smith, *The Ethnic Origins of Nations*, Blackwell, Οξφόρδη 1986.

16. A.D. Smith, *National Identity*, Penguin, Λονδίνο 1991 [*Εθνική Ταυτότητα*, μτφρ.: Ε. Πέττα, Οδυσσεάς, Αθήνα, 2000].

17. J. Hutchinson, *The Dynamics of Cultural Nationalism: The Gaelic Revival and the Creation of Irish Nation State*, Allen & Unwin, Λονδίνο 1987.

γίσεων αυτών είναι ο εκλεκτικός συνδυασμός στοιχείων από τις προηγούμενες σχολές. Το αδύνατο σημείο τους όμως είναι ότι υπερτιμούν, όπως οι Παλαιϊστές, το αίσθημα της αυτογνωσίας που θα μπορούσε να διαθέτει μια προ-εθνική κοινότητα, υποτιμώντας, παράλληλα, τη ρευστότητα και πολλαπλότητα των ατομικών και συλλογικών ταυτίσεων στον παραδοσιακό κόσμο.

δ. Μετανεωτεριστές

Η επιστημολογική θέση που τα τελευταία χρόνια αμφισβητεί έντονα την «κλασική» (εν πολλοίς θετικιστική) αντίληψη για τη γνώση και την επιστήμη έχει βρει εφαρμογή στο πεδίο της ανάλυσης του Έθνους και του Εθνικισμού οδηγώντας σε μια σειρά από ενδιαφέρουσες μελέτες που οριοθετούν την τελευταία Σχολή, τους Μετανεωτεριστές (Postmodernists). Αν και οι μελέτες αυτές δεν χαρακτηρίζονται από υψηλό βαθμό συνοχής σε σχέση με το αντικείμενο, παραμένουν χαλαρά συνδεδεμένες μεταξύ τους πάνω στη βάση του κοινού αιτήματος για υπέρβαση των «κλασικών» ερμηνευτικών σχημάτων, τη χρήση κοινών εννοιολογήσεων και την αξιοποίηση κοινών αναλυτικών εργαλείων με σκοπό την προσέγγιση του εθνικού φαινομένου από μια νέα οπτική ή, μάλλον, για να είμαστε μεθοδολογικά συνεπέστεροι μαζί τους, από πολλές νέες οπτικές.

Υπάρχουν, λοιπόν, φεμινιστικές προσεγγίσεις (N. Yuval-Davis, D. Kandiyoti) οι οποίες αναλύουν τους ρόλους που διεκπεραιώνουν οι γυναίκες στον εθνικιστικό λόγο (discourse) φωτίζοντας τις ιδεολογικές συνυποδηλώσεις τους (π.χ. μάνες πατριωτών/εμφυχωτρες στρατιωτών), διερευνούν τις ανα-παραστάσεις της εθνικής συλλογικότητας με βάση το φύλο (π.χ. η μητέρα-πατρίδα) και μελετούν τον ρόλο της σεξουαλικής βίας, σε συμβολικό και υλικό επίπεδο, κατά τις εθνικές συγκρούσεις.¹⁸ Υπάρχουν, επίσης, μελέτες (H. Bhabha, P. Chatterjee) που διερευνούν τον τρόπο με τον οποίο οι ταυτοτικές αντι-αφηγήσεις που ασπάζονται εθνικά περιθωριακές ομάδες, όπως μετανάστες και μειονότητες, κλονίζουν το κυρίαρχο αφήγημα μιας δήθεν ομοιογενούς και αρραγούς εθνικής ταυτότητας, αποκαλύπτοντας τελικά τον, κατ' ουσία, κατακερμα-

18. N. Yuval-Davis, *Gender and Nation*, Sage, Λονδίνο, 1997· D. Kandiyoti (επιμ.), «Gender and Nationalism» (ειδικό τεύχος), *Nations and Nationalism*, τόμ. 6, τχ. 4, 2000.

τισμένο και υβριδικό χαρακτήρα της.¹⁹ Υπάρχουν, τέλος, μελέτες (M. Billig) που φωτίζουν τον τρόπο με τον οποίο οι εθνικιστικές ιδέες και αξίες αυτοαναπαράγονται στο επίπεδο της ασυνείδητης καθημερινότητας μέσα στις σύγχρονες κοινωνίες.²⁰

Οι μεταμοντέρνες προσεγγίσεις ασχολούνται με απόλυτα σύγχρονα προβλήματα αιχμής που συχνά αγνοούνται από τις «κλασικές» αναλύσεις και, αναμφίβολα, εμπλουτίζουν τον ορίζοντα του πεδίου. Φωτίζουν πτυχές που μέχρι πρόσφατα έμεναν αφανείς και σκιαγραφούν τις –προϊούσες– αλλαγές στο περιεχόμενο της εθνικής κοινότητας και ταυτότητας στις «αναπτυγμένες» δυτικές κοινωνίες, διακηρύττοντας, συχνά, την πλήρη υπέρβασή τους. Το πρόβλημα όμως είναι ότι οι προσεγγίσεις αυτές, ως σύνολο, δεν δύναται να προσφέρουν μια συνεκτική ερμηνεία στο πώς, τότε και γιατί του Έθνους και του Εθνικισμού παραμένοντας περισσότερο αποσπασματικές προσπελάσεις παρά ένα ολοκληρωμένο θεωρητικό σχήμα το οποίο προάγει την κατανόηση σε βάθος του αντικειμένου.

3. ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ

Η συνύπαρξη τόσο διαφορετικών σχολών προσέγγισης που αφορούνται από τόσο διαφορετικές θεωρητικές αφετηρίες για να καταλήξουν σε τόσο διαφορετικές ερμηνείες, εγείρει το ερώτημα της προοπτικής του επιστημονικού διάλογου πάνω στο Έθνος και τον Εθνικισμό. Παρ' όλο που υπάρχει έντονη η αίσθηση ότι η φάση της συγκρότησης των «μεγάλων» θεωρητικών σχημάτων του πεδίου έχει πλέον περατωθεί,²¹ οι συμμετέχοντες στον διάλογο δεν έχουν καταφέρει ακόμη να συμφωνήσουν έστω σε ένα *minimum* κοινά αποδεκτών προτάσεων που να απαντούν στα αφετηριακά ερωτήματα του πεδίου, δεν έχουν καν καταλήξει σε κάποιους κοινά αποδεκτούς ορισμούς των υπό εξέταση φαινομένων,²² κάνοντας τον

19. H. Bhabha (επιμ.), *Nation and Narration*, Routledge, Λονδίνο, 1990· P. Chatterjee, *The Nation and Its Fragments: Colonial and Postcolonial Histories*, Princeton University Press, Princeton NJ, 1993.

20. M. Billig, *Banal Nationalism*, Sage, Λονδίνο 1995.

21. A.D. Smith, *Nationalism and Modernism...*, ό.π., σ. 225.

22. Πρβλ. τους διαφορετικούς ορισμούς που δίνουν για το Έθνος οι W. Connor (παρατίθεται στο A.D. Smith, *Nationalism and Modernism...*, ό.π., σ. 70), A.D. Smith (παρατίθεται στο A.D. Smith, *Nationalism and Modernism...*, ό.π., σ. 188), A. Giddens, ό.π., σ. 71, και M. Mann, ό.π., σ. 80. Πρβλ. επίσης τους διαφορετικούς ορισμούς του

διάλογο να μοιάζει μάλλον με συζήτηση κωφών. Ας δούμε πως διαμορφώνεται τελικά η τρέχουσα εικόνα: κανείς μέσα στην επισημονική κοινότητα δεν παίρνει πλέον στα σοβαρά τις θέσεις των ίδιων των εθνικιστών – αλλά και τις αρχεγονιστικές νομιμοποιήσεις τους. Οι Νεωτεριστές έχουν δεσπόζουσα θέση χωρίς αυτό να σημαίνει ότι οι θέσεις τους είναι είτε αδιάφυστες, είτε τόσο συνεκτικές μεταξύ τους ώστε να αποτελούν ένα σύνολο προτάσεων με γενική ισχύ. Από την άλλη πλευρά, δεδομένου ότι οι ιδεολογικές στοχοθεσίες του Εθνικισμού (ανεξαρτησία, ισονομία, πρόοδος, κλπ.) αλλά και οι προϋποθέσεις δόμησης των εθνικών ταυτοτήτων (απρόσκοπτη επικοινωνία, μαζική εκπαίδευση, ενιαία κουλτούρα, κοινά πολιτικά δικαιώματα/καθήκοντα, ομογενοποιημένες αναπαραστάσεις της εθνικής κοινότητας, κ.ά.) είναι αναμφισβήτητα νεωτερικές, είναι τουλάχιστον έωλο, κοινωνιολογικά, να διακρίνει κανείς έθνη και εθνικισμούς σε προνεωτερικές εποχές, όπως κάνουν οι Παλαιϊστές.²³ Κάτω από αυτούς τους όρους, ίσως μπορεί να υποστηριχθεί ότι οι Εθνοσυμβολιστές παρουσιάζουν την πιο κομψή αντιπρόταση στο νεωτεριστικό ερμηνευτικό παράδειγμα – χωρίς, όπως είδαμε, αυτό να σημαίνει ότι η θέση τους είναι απρόσβλητη. Οι μεταμοντέρνες προσεγγίσεις, τέλος, αποτελούν χρήσιμο αλλά μη ολοκληρωμένο θεωρητικό σχήμα. Πού οδηγούμαστε τελικά μέσα απ' αυτό το πέλαιος της διαφωνίας;

Η απουσία μιας ενιαίας θεωρίας και η συν-ύπαρξη εναλλακτικών θεωρητικών σχημάτων είναι μεθοδολογικό φαινόμενο εγγενές στις κοινωνικές επιστήμες. Η καθολική σύλληψη των καταστατικών σχέσεων που διέπουν μία πραγματικότητα ή ένα φαινόμενο του κοινωνικού βίου είναι αδύνατη, ενώ οι «κανονικότητες» πάνω στις οποίες στηρίζεται η δυνατότητα γενίκευσης των εμπειρικών παρατηρήσεων των κοινωνικών επιστημών παρουσιάζουν μεγάλες διαφοροποιήσεις που εξαρτώνται από τον χώρο και τον χρόνο. Αν, για παράδειγμα, ο Εθνικισμός έχει την ικανότητα να αναπαράγει τον εαυτό του σε κάθε ήπειρο και κάτω από κάθε καθεστώς,²⁴ στους Καταλανούς και στους Ταμίλ, στους Σκώτους και τους

Εθνικισμού από τους J. Breuilly (παρατίθεται στο A.D. Smith, *Nationalism and Modernism...*, ό.π., σ. 84), A. Giddens, ό.π., σ. 72, και A.D. Smith, ό.π., σ. 188.

23. Παρ' όλα αυτά, ο παλαιϊσμός εξακολουθεί να εμπνέει πρόσφατες μελέτες. Για παράδειγμα βλ. A. Hastings, *The Construction of Nationhood...*, ό.π.

24. A.D. Smith, *Nationalism...*, ό.π., σ. 139.

Κούρδους, στο Κεμπέκ και στην Αλβανία, στη Σερβία και στη Φλάνδρα, με περισσότερο, λιγότερο ή και καθόλου, κάθε φορά, καπιταλισμό, εκβιομηχάνιση, κράτος, εκκοσμίκευση, εκπαίδευση ή εθνοτικούς δεσμούς κάθε είδους, δεν είναι να απορριεί κανείς για την ταυτόχρονη παρουσία τόσο διαφορετικών προσεγγίσεων και ερμηνειών. Φαίνεται ότι τελικά ο Εθνικισμός, (όπως και οι εθνικές ταυτότητες) δεν είναι ένας αλλά πολλοί. Το πρόβλημα λοιπόν έγκειται στο ότι κάθε σχολή (και, πολλές φορές, κάθε προσέγγιση ξεχωριστά) διεκδικεί τη θέση της μίας και μόνης ερμηνευτικής ορθοδοξίας απέναντι σε φαινόμενα πολύμορφα που δείχνουν να αντιμάχονται πεισματικά τη μονοσήμαντη θεωρητική τιθάσευση. Απέναντι στο γεγονός αυτό ο ερευνητής δεν έχει άλλη επιλογή, νομίζω, από την απόπειρα κατανόησης ενός δεδομένου Εθνικισμού ή μίας δεδομένης εθνικής ταυτότητας με την επιλογή, κάθε φορά, του κατάλληλου συνδυασμού αναλυτικών εργαλείων που προσιδιάζει στο εκάστοτε αντικείμενο μελέτης. Αυτός ο μεθοδολογικός εκλεκτικισμός είναι ικανός να αναδείξει τον πλούτο του επιστημονικού διαλόγου για τα έθνη και τους εθνικισμούς, μεταμορφώνοντας τα όποια θεωρητικά αδιέξοδα σε ευρετικές αρετές.

Απομένει μια τελευταία παρατήρηση για τις προοπτικές του ίδιου του αντικείμενου του διαλόγου. Τα τελευταία χρόνια διατυπώνεται συχνά η άποψη²⁵ ότι η καλπάζουσα επανάσταση στις επικοινωνίες και τους ηλεκτρονικούς υπολογιστές, η αυξανόμενη τάση ανάδυσης υπερεθνικών θεσμικών συσσωματώσεων, η διεθνοποίηση της οικονομίας και πολιτικής και, αντίστοιχα, η μείωση των κυριαρχικών δικαιωμάτων των εθνών-κρατών, θα οδηγήσουν σύντομα στην έκλειψη του Εθνικισμού και στην ανάδυση μιας νέας υπερ-εθνικής, παγκόσμιας ταυτότητας η οποία θα υπερφαλαγγίσει και θα απαρχαιώσει όλες τις επιμέρους εθνικές. Αν τα πράγματα έχουν έτσι τότε το αντικείμενο έχει, βέβαια, παρόν και παρελθόν αλλά δεν έχει μέλλον. Προς τι, λοιπόν, το όλο ζήτημα;

Δεν είναι εύκολο να δώσει κανείς μια στέρεη απάντηση σε μια μελλοντολογική επαγγελία η οποία αξιώνει το κύρος της πρόβλεψης ενώ, ουσιαστικά, φλερτάρει έντονα με το στοιχείο της προφητείας. Δεν είναι καθόλου βέβαιο εάν η μείωση των κυριαρχικών δικαιωμάτων των κρατών, κυρίως σε οικονομικο-πολιτικό και στρα-

25. Η άποψη αυτή προσγράφεται συνήθως στους Μετανεωτεριστές χωρίς, απ' όσο γνωρίζω, να έχει αποτελέσει αντικείμενο ad hoc μελέτης. Για περισσότερα βλ. στο A.D. Smith, *Nationalism...*, ό.π., σ. 120-139.

ΠΙΝΑΚΑΣ

Σχολίες στο πεδίο των σπουδών για το Έθνος και τον Εθνικισμό

	ΝΕΩΤΕΡΕΣΤΕΣ	ΑΡΧΕΤΟΝΙΣΤΕΣ	ΠΑΛΑΙΕΣΤΕΣ	ΕΘΝΟΣΥΜΒΟΛΙΣΤΕΣ	ΜΕΤΑΝΕΣΤΕΡΕΣΤΕΣ
ΘΕΩΡΗΤΙΚΟΙ	B. Anderson, E. Kedurie, E. Gellner, E. Hobsbawn, M. Mann, J. Breuilly, A. Giddens, M. Hechter, M. Hroch, T. Nairn	P. van den Berghe, C. Geertz, E. Shils	L. Greenfield, A. Hastings, J. Armstrong	A.D. Smith, J. Hutchinson	H. Bhabha, P. Chatterjee, N. Yulval-Davis, D. Kandiyoti, M. Billig
ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ	Το Έθνος κι ο Εθνικισμός είναι εξ ολοκλήρου προϊόντα των διαδικασιών της νεωτερικότητας. Εμφάνιση στην προστάθεια των ελίτ να ομογενοποιήσουν τους πληθυσμούς ενός κράτους σε ένα ενιαίο εθνικό σύνολο μέσω γραφειοκρατικών μηχανισμών.	Διακρίνεται σε δύο εκδοχές: πολιτισμική και κοινωνιολογική. Τα συλλογικά μορφώματα είναι αμύγωνα και, κατά μια έννοια, «φρυσικά», άρα η παρούσα τους ιστορία είναι συνεχής. Εμφάνιση σε βασικά κοινωνικά και πολιτισμικά φαινόμενα όπως γλώσσα, θρησκεία, συγγένεια (kinship), φυλή, τόπος, έθιμο.	Διακρίνεται σε δύο εκδοχές: συνεχή και επαναληπτική. Εμφάνιση σε μεγάλη διάρκεια (longue durée). Τα έθνη είναι παλαιά (perennial), αλλά κατά καινού τρόπο «φρυσικά». Η παρούσα τους στην ιστορία είναι είτε επανάληπτική, είτε συνεχής. Σχετικά με τη δημιουργία των σύγχρονων εθνών δίνεται έμφαση στους εθνοτικούς δεσμούς παρά στις νεότερες διαδικασίες.	Κάθως ένα προνεωτερικό συλλογικό μορφωμα (ethnie) εισέρχεται στη νεωτερικότητα μετέξλεισεται σε έθνος, όχι όμως γραμμικά. Η προνεωτερική συλλογική ταυτότητα μετατρέπεται από τους διανοούμενους ως έξης: τα προνεωτερικά στοιχεία (σύμβολα, μνήμες, μύθοι, αξίες, παραδόσεις) επανενηνεύονται και διαστυφώνονται με νεωτερικά στοιχεία (αυτοδιαθέση, οικονομικοί και πολιτικοί στόχοι, πρόοδος)	Εμφάνιση στις «περιθωριακές» ομάδες (γυναίκες, μετανάστες, μειονότητες), στις εθνικιστικές αναπαράστασεις με βάση το φύλο, στον κατακερματισμό και την υφριδικότητα των εθνικών ταυτοτήτων στον σύγχρονο κόσμο.

**ΕΝΝΟΙΕΣ
ΚΑΘΙΣΤΑ**

industrialism, mass mobilisation, elites, communication, novelty, construction, mass culture, education, invention, imagination, politics.

continuity/recurrence, ethnicity, ethnic ties, language, religion, myths of origin, myth-symbol complex.

fragmentation, globalisation, representation, minorities, supra-nationalism, global culture.

**ΠΛΕΟΝΕ-
ΚΤΗΜΑΤΑ**

Έδειξαν πόσο ιστορικά αβίασμες και λογικά εοφάλα- μένες είναι οι θέσεις του εθνικιστικού λόγου και θε- μέλεισσαν τον κλάδο των σπουδών για το Έθνος και τον Εθνικισμό. Φώτισαν τις πραγματικές συνθήκες γένεσης και ανάπτυξης του εθνικού φαινομένου διερευ- νώντας τον ρόλο των ελίτ και των γραφειοκρατικών μηχανισμών του κράτους.

Έχοντας ευρεία ερευνητική στόγηση μελετούν συνέ- χεις, τομές και επανάλη- πτικά σχήματα που οι προ- ηρούμενες σχολές αγνοούν ή υποτιμούν.

Ασχολούνται με ατολό- τως σύγχρονα προβλήματα σε ατολότα σύγχρονες κοινωνίες, θύγονι προβλή- ματα αιχμής που συχνά α- γνοούνται από άλλες σχο- λές. Οι προσεγγίσεις τους είναι ιδιαίτερα χρήσιμες για τη μελέτη των δυτικών πολιτιστιομικών κοινωνιών.

**ΜΕΙΟΝΕ-
ΚΤΗΜΑΤΑ**

Μηχανιστική ανάλυση: θε- ωρούν τους πληθυσμούς ως απλά πύονα των ελίτ. Μη ικανοποιητική ερημ- νεία της «ρηγοπέρας» του Εθνικισμού και της διάδο- σης του Έθνους.

Δεν μπορούν να προσφέ- ρουν μια πειστική εξήρηση για την ύπαρξη εθνικής συ- νείδησης σε εποχές και κοι- νότητες που δεν γνωρίζουν τι είναι απρόσκοπτη επι- κοινωνία, μαζική εκπαι- δευση, ομογενοποιημένη κουλτούρα, κοινές νοερές αναταραχαστάσεις, κλπ.

Υποτιμούν τη ρευστότητα και πολλαπλότητα των α- τομικών και συλλογικών ταυτίσεων στον παραδοσι- αλό κόσμο. Η σχολή κατα- γορεύεται ως μια ακόμια εκ- δοχή του παλαιού.

Πρόκειται περισσότερο για αποστασιατικές προ- σεγγίσεις παρά για ένα ο- λοκληρωμένο θεωρητικό σχήμα που προσέγει την κατανοήση σε βάθος του Έθνους και του Εθνικισ- μού.

τιωτικό επίπεδο, μπορεί να οδηγήσει σε ανάλογο αποχρωματισμό το αίσθημα της εθνικής ταυτότητας. Δεν είναι βέβαιο εάν μια νέα, εργαλειακή, ου-τοπική, άχρονη και αμνήμων συλλογική ταυτότητα, θα μπορέσει να κινητοποιήσει και, πολύ περισσότερο, να ωθήσει ανθρώπους να πεθάνουν μαχόμενοι γι' αυτήν. Σε κάθε περίπτωση, το βέβαιο είναι ότι ένας επιστημονικός διάλογος δεν μπορεί να κριθεί στη βάση καταστάσεων που είναι αμφίβολο εάν και τότε θα λάβουν χώρα. Προς το παρόν, αυτό που έχει σημασία είναι οι όροι κάτω από τους οποίους ο καθημερινός συλλογικός βίος χιλιάδων ανθρώπων γίνεται, κάποιες φορές, ανέλπιστα αισιόδοξος και κάποιες άλλες, αφόρητα τραγικός. Και αυτό, τουλάχιστον εδώ στη νοτιοανατολική Ευρώπη, το ξέρουμε καλά.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ANDERSON, B., *Imagined Communities: Reflections on the Origins and Spread of Nationalism*, Verso, Λονδίνο 1991.
- ARMSTRONG, J., *Nations before Nationalism*, University of North Carolina Press, Chapel Hill NC. 1982.
- ΒΗΑΒΗΑ, Η. (επιμ.), *Nation and Narration*, Routledge, Λονδίνο 1990.
- BILLIG, M., *Banal Nationalism*, Sage, Λονδίνο 1995.
- BREUILLY, J., *Nationalism and the State*, Manchester University Press, Manchester 1993.
- CHATTERJEE, P., *The Nation and Its Fragments: Colonial and Postcolonial Histories*, Princeton University Press, Princeton NJ. 1993.
- DEUTSCH, K., *Nationalism and Social Communications*, MIT Press, Νέα Υόρκη 1966.
- GEERTZ, C., *The Interpretation of Cultures: Selected Essays*, Fontana, Λονδίνο 1973.
- GELLNER, E., *Nations and Nationalism*, Blackwell, Οξφόρδη 1983.
- GIDDENS, A., *The Nation-State and Violence*, Polity Press, Cambridge 1985.
- GREENFELD, L., *Nationalism: Five Roads to Modernity*, Harvard University Press, Cambridge MA. 1992.
- HASTINGS, A., *The Construction of Nationhood: Ethnicity, Religion, and Nationalism*, Cambridge University Press, Cambridge 1997.
- HECHTER, M., *Containing Nationalism*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2000.
- HOBSBAWM, E. - RANGER, T. (επιμ.), *Invention of Tradition*, Cambridge University Press, Cambridge 1983.

- HOBBSBAWM, E., *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality*, Oxford University Press, Οξφόρδη 1992.
- HROCH, M., *Social Preconditions of National Revival in Europe: a Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations*, Cambridge University Press, Cambridge 1985.
- HUTCHINSON, J., *The Dynamics of Cultural Nationalism: The Gaelic Revival and the Creation of Irish Nation State*, Allen & Unwin, Λονδίνο 1987.
- KANDIYOTI, D. (επιμ.), «Gender and Nationalism» (ειδικό τεύχος), *Nations and Nationalism*, τόμ. 6, τχ. 4, 2000.
- KEDOURIE, E., *Nationalism*, Hutchinson, Λονδίνο 1960.
- KOHN, H., *The Idea of Nationalism*, Collier-Macmillan, Νέα Υόρκη 1967.
- LEOUSSI, A.S. (επιμ.), *Encyclopaedia of Nationalism*, Transaction Pub., New Brunswick NJ. 2001
- MANN, M., *The Sources of Social Power: the Rise of Classes and Nation-states 1760-1914*, τόμ. II, Cambridge University Press, Cambridge. 1993
- NAIRN, T., *The Breakup of Britain*, New Left Books, Λονδίνο 1977.
- ÖZKIRIMLI, U., *Theories of Nationalism*, Macmillan, Λονδίνο 2000.
- SHILS, E., «Primordial Personal, Sacred, and Civil Ties», *British Journal of Sociology*, τόμ. 8, τχ. 2, 1957, σ. 130-145.
- SMITH, A.D., *The Ethnic Origins of Nations*, Blackwell, Οξφόρδη 1986.
- SMITH, A.D., *National Identity*, Penguin, Λονδίνο 1991.
- SMITH, A.D., *Nationalism and Modernism: A Critical Survey of Recent Theories of Nations and Nationalism*, Routledge, Λονδίνο-Νέα Υόρκη 1998.
- SMITH, A.D., *Nationalism: Theory, Ideology, History*, Polity Press, Cambridge 2001.
- VAN DEN BERGHE, P., «Race and Ethnicity: a Sociobiological Perspective», *Ethnic and Racial Studies*, τόμ. 1, τχ. 4, 1978, σ. 401-411.
- YUVAL-DAVIS, N., *Gender and Nation*, Sage, Λονδίνο 1997.

ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΓΙΑ ΠΕΡΑΙΤΕΡΩ ΜΕΛΕΤΗ

- BALAKRISHNAN, G. (επιμ.), *Mapping the Nation*, Verso, Λονδίνο 1996.
- BARTH, F. (επιμ.), *Ethnic Groups and Boundaries: the Social Organization of Culture Difference*, Little, Brown & Co, Βοστώνη 1969.
- BRASS, P.R., *Ethnicity and Nationalism: Theory and Comparison*, Sage, Λονδίνο 1991.
- BRUBACKER, R., *Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe*, Cambridge University Press, Cambridge 1996.
- CONNOR, W., *Ethnonationalism: the Quest for Understanding*, Princeton University Press, Princeton NJ. 1994.
- ELEY, G. - SUNY, R.G. (επιμ.), *Becoming National: A Reader*, Oxford University Press, Οξφόρδη 1996.

- ELLER, J.D. - COUGHLAN, R.M., «The Poverty of Primordialism: the Demystification of Ethnic Attachments», *Ethnic and Racial Studies*, τόμ. 16, τχ. 2, 1993, σ. 183-201.
- GELLNER, E., *Nationalism*, Weidenfeld & Nicolson, Λονδίνο 1997.
- GUIBERNAU, M., *Nations without States: Political Communities in a Global Age*, Polity Press, Cambridge 1999.
- GUIBERNAU, M. - HUTCHINSON, J. (επιμ.), *Understanding Nationalism*, Polity Press, Cambridge 2001.
- HALL, J.A. (επιμ.), *The State of the Nation: Ernest Gellner and the Theory of Nationalism*, Cambridge University Press, Cambridge 1998.
- HOSKING, G. - SCHÖPFLIN, G. (επιμ.), *Myths and Nationhood*, Hurst, Λονδίνο 1997.
- HUTCHINSON, J., *Modern Nationalism*, Fontana, Λονδίνο 1994.
- HUTCHINSON, J. - SMITH, A.D. (επιμ.), *Nationalism*, Oxford University Press, Οξφόρδη 1994.
- HUTCHINSON, J. - SMITH, A.D. (επιμ.), *Ethnicity*, Oxford University Press, Οξφόρδη 1996.
- KEDOURIE, E. (επιμ.), *Nationalism in Asia and Africa*, Weidenfeld & Nicolson, Λονδίνο 1971.
- LLOBERA, J.R., *The God of Modernity: The Development of Nationalism in Modern Europe*, Berg, Οξφόρδη 1994.
- MAYALL, J., *Nationalism and International Society*, Cambridge University Press, Cambridge 1990.
- MCCRONE, D., *The Sociology of Nationalism: Tomorrow's Ancestors*, Routledge, Νέα Υόρκη 1998.
- NAIRN, T., *Faces of Nationalism: Janus Revisited*, Verso, Λονδίνο 1997.
- PERIWALL, S. (επιμ.), *Notions of Nationalism*, Central European University Press, Βουδαπέστη 1995.
- SMITH, A.D., *The Nation in History*, Polity Press, Cambridge 2000.

ΕΠΙΛΟΓΗ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ΒΕΪΚΟΣ, Θ., *Εθνικισμός και Εθνική Ταυτότητα*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1999.
- ΒΕΡΕΜΗΣ, Θ. (επιμ.-εισαγ.), *Εθνική Ταυτότητα και Εθνικισμός στη Νεότερη Ελλάδα*, μτφρ.: Γ. Στεφανίδης, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1999.
- ΔΕΜΕΡΤΖΗΣ, Ν., *Ο Λόγος του Εθνικισμού: Αμφίσημο Σημασιολογικό Πεδίο και Σύγχρονες Τάσεις*, Σάκουλας, Αθήνα 1996.
- ΔΕΡΤΙΛΗΣ, Γ. Β., *Αεί Παιδες Απαιδευτοι: Είκοσι τρία Σχόλια περί Εθνικισμού, Πλούτου, Παιδείας*, Καστανιώτης, Αθήνα 1996.
- ΔΗΜΑΡΑΣ, Κ. Θ., *Ελληνικός Διαφωτισμός*, Ερμής, Αθήνα 1993.
- ΔΗΜΑΡΑΣ, Κ. Θ., *Ελληνικός Ρωμαντισμός*, Ερμής, Αθήνα 1994.

- ΔΟΞΙΑΔΗΣ, Κ., *Εθνικισμός, Ιδεολογία, Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας*, Πλέθρον, Αθήνα 1995.
- ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΣΥΜΠΟΣΙΟ, *Έθνος-Κράτος-Εθνικισμός (21 και 22 Ιανουαρίου 1994)*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού, Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 1995.
- ΚΙΠΡΟΜΗΛΙΔΗΣ, Π. Μ., *Ιώσηπος Μοισιόδαξ: Οι Συντεταγμένες της Βαλκανικής Σκέψης τον 18ο αιώνα*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1985.
- ΚΙΠΡΟΜΗΛΙΔΗΣ, Π. Μ., *Νεοελληνικός Διαφωτισμός: Οι Πολιτικές και Κοινωνικές Ιδέες*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1996.
- ΚΟΥΛΟΥΡΗ, Χ., *Ιστορία και Γεωγραφία στα Ελληνικά Σχολεία (1834-1914): Γνωστικό Αντικείμενο και Ιδεολογικές Προεκτάσεις*, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1988.
- ΛΕΚΚΑΣ, Π. Ε., *Η Εθνικιστική Ιδεολογία: Πέντε Υποθέσεις Εργασίας στην Ιστορική Κοινωνιολογία*, ΕΜΝΕ-Μνήμων, Αθήνα 1992.
- ΛΕΚΚΑΣ, Π. Ε., *Το Παιχνίδι με τον Χρόνο: Εθνικισμός και Νεοτερικότητα*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2001.
- ΛΙΑΚΟΣ, Α., *Η Ιταλική Ενοποίηση και η Μεγάλη Ιδέα*, Θεμέλιο, Αθήνα 1985.
- ΜΙΧΑΗΛ, Δ., *Έθνος Εθνικισμός και Εθνική Συνείδηση*, Λεβιάθαν, Αθήνα 1992.
- ΜΟΥΖΕΛΗΣ, Ν., *Ο Εθνικισμός στην Ύστερη Ανάπτυξη: Οκτώ Κείμενα*, Θεμέλιο, Αθήνα 1994.
- ΠΟΛΙΤΗΣ, Α., *Ρομαντικά Χρόνια: Ιδεολογίες και Νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830-1880*, ΕΜΝΕ-Μνήμων, Αθήνα 1993.
- ΣΚΟΠΕΤΕΑ, Ε., *Το «Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα: Όψεις του Εθνικού Προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Πολύτυπο, Αθήνα 1988.
- ΤΣΟΥΚΑΛΑΣ, Κ., *Η Εξουσία ως Λαός και ως Έθνος: Περιπέτειες Σημαιών*, Θεμέλιο, Αθήνα 1999.
- ΦΡΑΓΚΟΥΔΑΚΗ, Α. - ΔΡΑΓΩΝΑ, Θ. (επιμ.), *«Τι Είναι η Πατρίδα μας;»: Εθνοκεντρισμός στην Εκπαίδευση*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997.